

УКРАЇНСЬКА ПРАВОСЛАВНА ЦЕРКВА
Київська православна богословська академія
Інститут церковної історії

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
Інститут української археографії та
джерелознавства ім. М. С. Грушевського

МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
Національний заповідник «Софія Київська»

ПРАВОСЛАВ'Я В УКРАЇНІ

*Збірник статей.
До 400-річчя з часу
відновлення
православної
ієрархії Київської
митрополії
Єрусалимським
патріархом
Феофаном*

Київ – 2020

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- Митрополит Київський і всієї України ЕПІФАНІЙ**,
доктор наук з богослів'я, професор – співголова редколегії;
Митрополит Львівський і Сокальський ДИМИТРІЙ (Рудюк),
доктор церковно-історичних наук, професор – співголова редколегії;
протоієрей Олександр ТРОФИМЛЮК,
доктор наук з богослів'я, професор – співголова редколегії;
Георгій Володимирович ПАПАКІН,
доктор історичних наук – співголова редколегії;
Неля Михайлівна КУКОВАЛЬСЬКА, генеральний директор Національного
заповідника «Софія Київська» – співголова редколегії;
Віктор Анатолійович БРЕХУНЕНКО, доктор історичних наук, професор;
Ігор Борисович ГИРИЧ, доктор історичних наук;
протоієрей Віталій КЛОС, доктор наук з богослів'я, професор;
Вячеслав Васильович КОРНІЄНКО, доктор історичних наук;
протоієрей Костянтин ЛОЗІНСЬКИЙ, доктор наук з богослів'я, професор;
протоієрей Юрій МИЦИК, доктор історичних наук,
доктор церковно-історичних наук, професор;
Валентина Миколаївна ПІСКУН, доктор історичних наук, професор;
Ірина Миколаївна ПРЕЛОВСЬКА, доктор історичних наук,
доктор церковно-історичних наук, професор;
Олександр Назарович САГАН, доктор філософських наук, професор;
Віталій Володимирович ШЕВЧЕНКО, доктор філософських наук, професор;
Дмитро Сергійович ГОРДІЄНКО, кандидат історичних наук;
протоієрей Ярослав РОМАНЧУК, кандидат наук з богослів'я, доцент;
Святослав Михайлович ЧОКАЛЮК, кандидат наук з богослів'я, професор.

П-68 **Православ'я в Україні**. До 400-річчя з часу відновлення православної ієрархії Київської митрополії Єрусалимським патріархом Феофаном: Збірник статей / Під ред. д. н. з богосл., проф., Митрополита Київського і всієї України Епіфанія; д. н. з богосл., проф., прот. Олександра Трофимлюка; д. церк.-іст. н. проф., Митрополита Львівського і Сокальського Димитрія (Рудюка); д. іст. н. Г. В. Папакіна; Н. М. Куковальської та ін. – К., 2020. – [Вип. X]. – 708, [2] с.

ISBN 978-966-02-9587-2

Рекомендовано до друку

*вченою радою Інституту української археографії
та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України
(протокол № 9 від 10 грудня 2020 року)
вченою радою Київської православної богословської академії
(протокол № 3 від 24 грудня 2020 року)*

Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу масової інформації
КВ № 23584-13424Р від 27 вересня 2018 р.

- © Київська православна богословська академія, 2020
- © Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, 2020
- © Автори статей, 2020

Лариса ПЛАТАШ

**ІНКЛЮЗИВНА ОСВІТА В УКРАЇНІ: РЕФЛЕКСИВНА
ДУХОВНІСТЬ УКРАЇНЦІВ ЧИ ВИРАЖЕНА ГУМАННІСТЬ
ДЕМОКРАТИЧНОГО СУСПІЛЬСТВА? 423**

**НАУКОВА КОНФЕРЕНЦІЯ
«КИЇВ – КОНСТАНТИНОПОЛЬ:
ДО ВИТОКІВ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВОСЛАВ'Я»**

31 січня 2020 року, м. Київ

Надія НІКІТЕНКО

**КНЯГИНЯ АННА ПОРФІРОРОДНА ЯК ІСТОРИЧНА
ПОСТАТЬ: НА ШЛЯХУ ДО КАНОНІЗАЦІЇ 439**

Протоіерей Сергій КОЛОТ

**ПЕРШІСТЬ КОНСТАНТИНОПОЛЬСЬКОГО
ПАТРІАРХА І АВТОКЕФАЛІЯ ПРАВОСЛАВНОЇ
ЦЕРКВИ УКРАЇНИ В КОНТЕКСТІ СУЧАСНИХ
МІЖПРАВОСЛАВНИХ ВІДНОСИН 457**

Ігор ЛІХТЕЙ

**ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ
СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У НАУКОВОМУ
ДОРОБКУ ФРАНТИШКА ДВОРНИКА 464**

Михайло НЕСІН

**ІНСТИТУТ КИЇВСЬКИХ АРХІМАНДРИТІВ
У ДОМОНГОЛЬСЬКИЙ ПЕРІОД 488**

Протоіерей Михайл ЙОСИФЧУК, Володимир АР'ЄВ

**ЗНОСИНИ З ВСЕЛЕНСЬКИМ ПАТРІАРХАТОМ
У СПРАВІ ВИЗНАННЯ АВТОКЕФАЛІЇ УКРАЇНСЬКОЇ
ПРАВОСЛАВНОЇ ЦЕРКВИ УРЯДОМ УНР 509**

Андрій КРАВЦОВ

**АРХІВИ ПРАВОСЛАВНИХ УСТАНОВ
ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ 530**

Протоієрей Віталій КЛОС

**ПЕРШИЙ КИЇВСЬКИЙ АРХІПАСТИР У КОНТЕКСТІ
ОСКОЛЬДОВОГО ХРЕЩЕННЯ РУСИ-УКРАЇНИ 541**

Ірина МАРГОЛІНА

**СВЯТІ КОСТЯНТИН ТА ЄЛЕНА – ПАТРОНИ
КНЯЗІВ-КТИТОРІВ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ КИЄВА 556**

Мар'яна НІКІТЕНКО

**ДАВНІЙ ЧИН НА ЗАСНУВАННЯ ХРАМУ КРИЗЬ ПРИЗМУ
ІНФОРМАЦІЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОГО ПАТЕРИКА.
НОВІТНІЙ ІЄРОТОПІЧНИЙ ПІДХІД 576**

Ірина ВІЛЬЧИНСЬКА

**ІДЕЯ «МОГИЛЯНСЬКОГО ВІДРОДЖЕННЯ»
В АКАФІСТНИХ СЮЖЕТАХ СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ 588**

Протоієрей Іван ГАРАТ

**ІДЕЇ ІСИХАЗМУ У СПАДЩИНІ
«АФОНСЬКОГО СТАРЦЯ» ІВАНА ВИШЕНСЬКОГО 603**

Тамара РЯСНАЯ

**«К СЕМУ ПРОШЕННЮ ИКОНОПИСНИЙ МАСТЕР
ВИЛЬМОНСТРАНДСКОЙ КУПЕЦ МАКАР ПЕШЕХОНОВ
РУКУ ПРИЛОЖИЛ». НА ЗАХИСТ МАКАРА ПЕШЕХОНОВА
ЯК РЕСТАВРАТОРА СОФІЇ КИЇВСЬКОЇ 620**

БІБЛІОГРАФІЯ

Дмитро ГОРДІЄНКО

**ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЗБІРНИКІВ «ПРАВОСЛАВ'Я
В УКРАЇНІ» ЗА 2011–2020 РОКИ [ВИПУСКИ I–X] 634**

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ 704

ВИСВІТЛЕННЯ ПРОЦЕСУ ХРИСТІЯНІЗАЦІЇ СЛОВ'ЯНСЬКИХ НАРОДІВ У НАУКОВОМУ ДОРОбКУ ФРАНТІШКА ДВОРНІКА

У статті розглядається процес християнізації слов'янських народів у науковому доробку відомого чеського візантиніста Франтішка Дворніка. Ця проблема є однією з провідних у чималій спадщині вченого. Найбільш докладно Ф. Дворнік висвітлив перебіг християнської місії святих Кирила і Мефодія у Великоморавській державі. У цьому контексті дослідник простежує також поширення християнства на тих слов'янських землях, які в той час перебували під обопільним впливом Константинопольського патріархату та папського Риму. Заслуговує на увагу факт, що Ф. Дворнік висвітлив також пералельний перебіг подій на теренах сучасної України. Він, зокрема, висловив цікаві міркування щодо подвижницького чину св. апостола Андрія, Аскольдового хрещення, діяльності княгині Ольги та князя Володимира Великого, спрямованої на утвердження християнства у Київській державі.

Ключові слова. *Франтішек Дворнік, свв. Кирило і Мефодій, Візантійська імперія, Велика Моравія, Перше Болгарське царство, Київська Русь, слов'янські народи.*

Знаний у світі візантиніст і славіст Франтішек Дворнік належить до чільних представників чеської церковної історіографії ХХ ст. Сфера його наукових інтересів передусім була спрямована на дослідження взаємовідносин між західною і східною церквами. У доробку Ф. Дворніка – ґрунтовні праці, присвячені так зв. Фотієвій схизмі, впливу Візантії на історію народів Центральної і Південно-Східної Європи, кирило-мефодіївській традиції в контексті міжнародних відносин. Своєю дослідницькою увагою він не оминув також постаті таких чеських християнських подвижників, як св. Вацлав і св. Войтех.

Учений народився 14 серпня 1893 р. в невеличкому моравському селі Хомиж у родині землероба. Його батько, теж Франті-

шек, був ревним діячем католицького руху в регіоні. Крім Франтішка, в родині було ще двоє синів, а також донька. Упродовж 1904–1912 років хлопець навчався в архієпископській гімназії в містечку Кромержиж (*Kroměříž*), а потім – на Кирило-Мефодіївському Теологічному факультеті в Оломоуці. Теологічні студії Ф. Дворнік завершив у 1916 р. Того ж таки року він прийняв священницький сан. Свою духовну кар'єру Франтішек розпочинав помічним священником (*kooperátor*) у німецьких католицьких парафіях – у містечку Біловець (*Bilovec*), селі Валтержовиці (*Valteřovíci*, нині – Верхи, *Vrchy*), що біля Нового Їчина, та в містечку Вітков (*Vítkov*), що поблизу Опави¹.

У 1919 р. Ф. Дворнік став студентом філософського факультету Карлового університету у Празі, де на семінарах у професорів Любора Нідерле і Ярослава Бідло студіював слов'янську філологію, археологію й історію Візантії. Наступного, тобто 1920 року, він був удостоєний наукового ступеня доктора теології (ThDr). Однак Франтішек не мав наміру зупинитися на досягнутому, й того ж таки 1920 р., отримавши стипендію від «Національного союзу чеських католиків» з Чикаго (США) у сумі 500 доларів, поїхав продовжувати навчання до Парижа².

Упродовж 1920–1925 років Ф. Дворнік поглиблював свої знання одночасно в кількох установах з таких галузей: славістичної – в Інституті слов'янських досліджень і візантиністики (*Institut des études Slaves a Byzantologie*) у Сорбонні під керівництвом знаного вченого Шарля Діля; політологічної – у Школі політичних наук (*École des Sciences Politiques*), де в 1923 році став дипломованим фахівцем; грецької палеографії – у Школі вищих досліджень (*École des Hautes Études*); дипломатички – в Національній школі хартій (*École Nationale des Chartes*)³.

¹ *Pinkava J.* Francis Dvorník – František Dvorník: historic a unionist. Ke stému výročí narození Moravana světového jména // *Vlastivedný vestník moravský*. – Brno: Muzejní a vlastivedná společnost, 1993. – Ročník XLV. – Sešit 4. – S. 417; *Vavřínek V.* František Dvorník. – [Praha]: Středisko společných činností AV ČR, v.v.i., 2016. – S. 1; *Novotný G.* DVORNÍK, František // *Biografický slovník českých zemí 14. sešit Dot–Dvo.* – Praha, 2011. – S. 453; *Шевченко І.* Френсіс Дворнік // *Дворнік Ф.* Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – С. VI.

² *Pinkava J.* Op. cit. – S. 417–418; *Vavřínek V.* František Dvorník. – S.2.

³ *Němec L.* František Dvorník – mistr historické syntézy // *Křesťanská*

Перебування Ф. Дворніка у Франції стало важливим етапом у його науковій кар'єрі. Саме тут він активно працював над дисертацією «*Les Slaves, Byzance et Rome au IXe siècle*» («Слов'яни, Візантія і Рим у IX столітті»), яку успішно захистив у 1926 р. в Сорбонні разом із працею, присвяченою дослідженню грецького життєпису св. Григорія Декаполіта, і здобув науковий ступінь *docteur ès lettres*. Дисертація вийшла друком, і вже наступного (1927) року її автора було удостоєно премії Французької академії. Це була перша серйозна наукова робота молодого вченого.

У монографії Ф. Дворнік докладно простежує процес поширення християнства у IX ст. на тих слов'янських землях, які в той час перебували під обоюстороннім впливом Сходу й Заходу. Цій проблемі автор присвятив більшу частину свого дослідження. У перших двох розділах Ф. Дворнік вивчає становище слов'янських народів, які розселилися на Балканах, зокрема відслідковує історію створення та розбудови Першого Болгарського царства. Чималий інтерес викликає матеріал про християнські єпархії, які існували в Іллірії ще до появи там слов'ян. Відтак у наступних двох розділах Ф. Дворнік зосереджується на проблемі релігійно-культурного відродження Візантійської держави після перемоги іконошанувальників над іконоборцями та подає огляд місійної діяльності імперії ромеїв.

У розділах з п'ятого по дев'ятий висвітлюються події, пов'язані з прилученням слов'ян до нової релігії, простежуються коливаннями слов'янських народів між західно-християнським та візантійським впливами у Моравії та Болгарії. Тут, зокрема, йдеться про походження слов'янських Апостолів свв. Кирила й Мефодія, про їх місіонерську діяльність, про поширення християнства в Моравії, Першому Болгарському царстві, Хорватії й Далмації. В контексті навернення у християнство Болгарії автор ґрунтовно вивчив питання про роль у цьому процесі Риму та Константинополя, про конкуренцію між ними щодо церковної юрисдикції над країною. Вчений також простежив перебіг боротьби між західно-християнськими та візантійськими впливами на церковному полі, а також між німецькими («східно-франкськими»), ромейськими та місцевими слов'янськими політичними елітами. Значну увагу Ф. Дворнік приділив висвітленню питання поширення слов'ян-

Akademie v Římě – Studie I/1984. – Číslo 91. – S. 71; Vavřínek V. František Dvorník. – S. 2; Novotný G. Op. cit. – S. 453.

ської богослужби, якій активно протидіяло німецьке духовенство. Акцентував він також і на долі учнів свв. Кирила й Мефодія, які внаслідок перемоги в Моравії німецького впливу були змушені зосередити свою діяльність у Болгарії⁴.

Слід відзначити, що наукова громадськість Західної України, територія якої у міжвоєнний період перебувала під владою Польщі, була обізнана з доробком Ф. Дворніка. Про це свідчить розлога рецензія українського історика Вячеслава Заїкина на його монографію «Слов'яни, Візантія і Рим у IX столітті»⁵. Слід відзначити, що в рік виходу цієї книжки В. Заїкин став викладати історію слов'ян та церкви на православному богословському факультеті Варшавського університету. До сфери його інтересів входила й історія поширення християнства в Київській державі до її хрещення св. Володимиром. Тож зацікавленість В. Заїкина проблемами, які досліджував Ф. Дворнік, цілком зрозуміла. Наприкінці ж 20-х років ХХ ст. В. Заїкин перебрався до Львова, де й писав ґрунтовні рецензії на прочитані книжки⁶.

Український учений передусім відзначив, що праця Ф. Дворніка – це «солідна наукова дисертація, за котру автор увінчаний докторатом Сорбони». Її автор уміє узагальнювати як маловідомі, так і ті факти, яким раніше не приділялася належна увага, й на основі цього робити нові висновки. Разом з тим, В. Заїкин наголосив, що хоча монографія Ф. Дворніка й «досить важка до читання» (і про це писали й інші рецензенти), бо місцями в ній

⁴ *Dvorník F.* Les Slaves Byzance et Rome au IX. siècle. – Paris: Honoré Champion, 1926. – 360 p.; *Dvorník F.* La Vie de saint Grégoire le Décapolite et les Slaves Macédonies au IXe siècle / par F. Dvorník, docteur ès lettres chargé de cours a la faculté de théologie de l'université Charles, a Prague. – Paris: Champion, 1926. – 91 p.

⁵ *Заїкин В.* Рец. на: М. l'abbé F. Dvorník. Les Slaves Byzance et Rome au IX. siècle. Travaux publiés par l'institut d'Études Slaves. T.IV, éd. Librairie Ancienne, Honoré Champion. Paris 1926. Стор. 360, 8°. (Ціна: 40 франків франц.) // Записки чина св. Василя Великого. – Рік видання VII-ий. – 1928/30. – Т. III. – Л.: Печатня ОО. Василян у Жовкві, 1930. – С. 255–261.

⁶ Про В. Заїкина див: *Портнов А.* Історії істориків. Обличчя й образи української історіографії ХХ століття. – К.: Критика, 2011. – С. 107–141; *Пономарьов В.* Вячеслав Заїкин: філософ із багатьма обличчями, по якому не лишилося жодного фото // Тиждень.ua. 20 липня 2012. Інтернет ресурс: <https://tyzhden.ua/History/55977>

зустрічаються контрверсійні матеріали, але вона є цінним здобутком науки, позаяк висвітлює зовсім недосліджену добу приєднання слов'янських народів до християнського світу⁷. Крім того, пише далі рецензент, книжка Ф. Дворніка є актуальною та має ще й «життєвий інтерес». Адже тут розглядаються такі надзвичайно цікаві проблеми, як основи формування християнської культури слов'янських народів, з'ясовується участь і роль у цьому процесі Константинополя та Риму⁸.

Відтак В. Заїкин відзначає, що певною мірою працю Ф. Дворніка можна назвати спробою «реабілітації» Візантії. При цьому вчений «далекий від якої-небудь свідомої тенденційності й апріорності. Але в його творі все ж таки помітна певна симпатія до Візантії». Він прагне розвіяти упереджене ставлення до імперії ромеїв, яке на той час було поширене в Західній Європі і спиралося на слабкі й поверхові знання про цю державу, про її культуру і про її роль у християнізації слов'янських земель. Усталений погляд про нібито пасивність і млявість місійної діяльності Візантії є хибним, і Ф. Дворнік доводить, що ромеї навпаки дуже енергійно дбали про поширення християнства серед сусідніх народів не лише в IX–X ст., але й до цього періоду. Разом з тим, В. Заїкин наголошує, що дисертація Ф. Дворніка відрізняється від тенденційних «византофільських» творів: учений оперує науковим матеріалом, яким підсилює свої судження щодо місійної акції Візантії⁹.

Наголосивши на позитивних моментах рецензованої праці, В. Заїкин полемізує з Ф. Дворніком з приводу деяких його спірних тез та ідей. Він не заперечує те, що іноді в середовищі культурної еліти Візантії з'являлися видатні церковні діячі, які приділяли значну увагу місійній діяльності серед сусідніх народів. До таких належить, зокрема, св. Йоан Золотоустий, котрий, серед іншого, дбав про відновлення християнства у «Скитії-Україні по гунським погромі». При цьому В. Заїкин зауважує, що Йоан Золотоустий був антиохійцем. Вчений акцентує на становищі Антиохійської церкви на християнському Сході, яка відрізнялася від Візантійської, особливо – своєю богословською школою. В IX ст.,

⁷ Заїкин В. Вк. праця. – С. 255.

⁸ Там саме. – С. 257.

⁹ Там саме. – С. 257–259.

веде думку В. Заїкин, розгортають свою діяльність свв. Кирило і Мефодій. Але, ставить він запитання, чи можна їх вважати діячами візантійської місії, адже вони народилися у слов'янському регіоні (хоча й підвладному Константинополю) і були палкими слов'янськими патріотами. Невдовзі після того, як свв. Кирило і Мефодій «розвинули свою діяльність у Моравії, вони увійшли під безпосередню зверхність Найсв. Римського Престолу...»¹⁰.

Та якщо б навіть вважати всіх цих подвижників (Йоана Золотоустого, свв. Кирила і Мефодія та ін.), продовжує далі В. Заїкин, представниками візантійської місії, то це свідчило б лише про те, що в імперії ромеїв зрідка з'являлися окремі видатні церковні діячі, які «пильно працювали на місійнім полі». Але постійну, систематичну місійну діяльність, вважає В. Заїкин, ромеї не поширювали навіть серед сусідніх народів. Упродовж століть по сусідству з Візантією проживали поганські народи зі слабо розвиненим релігійним культом, й імперія не подбала про їхнє навернення у християнство. А упродовж VII–XV ст. християнство не тільки не поширювалося далі на схід і на південний схід від Візантії, а навпаки – відступало перед ісламом. В результаті, й сама Візантія опиналася під владою мусульман¹¹.

На думку В. Заїкина, пасивність Візантії в місійній справі пояснюється трьома причинами. По-перше, імперію ромеїв, а водночас і церкву, тривалий час роздирали внутрішні чвари, тож у них не було сил з належною увагою освоїти цю сферу. По-друге, ченці (а саме вони є провідною силою Церкви й християнського місіонерства) у Візантії більше переймалося «пасивно-контемплативним характером» богослов'я, аніж прагненням вершити громадсько-просвітницьку діяльність, яка була притаманна монахам у Західній Європі. Тому у Візантії й не постало таких монаших чинів, як у Західній Європі, котрі понад усе ставили активну суспільно-християнську діяльність і, зокрема, провадили місійну акцію серед поган. По-третє, Церква у Візантії підпорядковувалася державній владі, а тому навіть у ті моменти, коли вона й мала можливість поширювати християнство в сусідніх регіонах, її місійна діяльність спрямовувалася, насамперед, на досягнення політичних цілей: імперія ромеїв прагнула, передусім, взяти

¹⁰ Заїкин В. Вк. праця. – С. 259.

¹¹ Там саме.

верх над новонаверненими народами. Саме політичний характер місіонерства гальмував поступ християнства як на слов'янських, так і на інших, близьких до Візантії, землях¹².

Нарешті, В. Заїкин вважав очевидним перебільшенням твердження Ф. Дворніка про довготривалий вплив візантійської культури на розвиток Росії. «Впливи візантійської релігійної культури в Великоросії до XVII ст., пише він, охоплювали вищі й середні верстви великоруського народу. Але й серед сих верств великоруського населення візантійська культура була цілковито перетворена й пристосована до специфічних великоруських національних особливостей, та перемішана зі складниками суто-східної, азійської культури (не-візантійської) культури, котра мала дуже велике значіння в історії Росії до XVI–XVII вв...»¹³. Щодо України й Білорусі, то вони, вважав В. Заїкин, уже в XIII ст. знову стали значною мірою входити до сфери західних релігійно-культурних впливів¹⁴.

Не відомо, чи Ф. Дворнік був ознайомлений з рецензією В. Заїкина, але факт її опублікування свідчить, що вчені західноукраїнських земель мали можливість стежити за досягненням своїх закордонних колег.

Повернувшись до Чехословаччини, Ф. Дворнік працював асистентом на Католицькому факультеті Карлового університету у Празі, де в 1927 р. йому було присвоєно звання доцента з церковної історії. Наступного року вчений став екстраординарним (позаштатним) професором¹⁵. Того ж таки 1928 р. з ініціативи президента Чехословацької республіки Т.-Г. Масарика у Празі було засновано Слов'янський інститут. Мета його діяльності полягала у вивченні історії й культури слов'янських народів та в підтримці контактів із їх чільними представниками. Установа об'єднувала провідних чеських і словацьких учених та культурних діячів, призначених президентом республіки. У числі перших дійсних членів інституту був і Ф. Дворнік, який, разом з

¹² Заїкин В. Вк. праця. – С. 259–260.

¹³ Там саме. – С. 260–261.

¹⁴ Там саме. – С. 260.

¹⁵ Němec L. František Dvorník – mistr historické syntézy. – S. 71–72; Vavřínek V. Životní pouť spoluzakladatele Slovanského ústavu // Akademický bulletin AV ČR. – Praha, 2015. – № 12. – S. 13; Vavřínek V. František Dvorník. – S. 3.

Я. Бідлом, ініціював створення у складі цієї поважної установи візантиністичної комісії. Її головним завданням стало видання міжнародного часопису «Byzantinoslavica». Уже з перших випусків цей періодичний орган досяг високого наукового рівня і здобув визнання серед знаних іноземних учених. Чимала заслуга в цьому належала й Ф. Дворнікові: він був одним із фундаторів редакційної ради, публікував на сторінках видання свої статті, рецензії та повідомлення про перебіг наукових конгресів і конференцій, у яких брав участь¹⁶. Часопис «Byzantinoslavica» виходить досі і є авторитетним фаховим органом візантиністів і славістів.

Як відомо, окремі дослідження Ф. Дворніка було присвячено визначним подвижникам чеського народу. У 1929 р. в Чехословаччині урочисто відзначили тисячолітню річницю мученицької смерті св. Вацлава. Тож у полі зору Ф. Дворніка опинилася і постать небесного покровителя Чехії. Він, зокрема, підготував науково-популярну монографію про життя св. Вацлава. Учений настільки добре висвітлив святовацлавську традицію, що його праця використовувалася під час урочистостей як офіційний інформаційний посібник. Книжку було видано у Празі не лише чеською, але й низкою інших європейських мов, що мало сприяти реанімації шанування культу св. Вацлава у християнському світі¹⁷.

У 1934 р. Ф. Дворнік став ординарним (штатним) професором на Католицькому факультеті Карлового університету у Празі¹⁸. Цьому передувала поява його концептуальної праці «Життя про Константина й Мефодія з погляду Візантії» (перевидана в 1969 р.), що вийшла друком як перший випуск серії «Byzantinoslavica Supplementa»¹⁹. У цій монографії Ф. Дворнік використав нові підходи

¹⁶ Ročenka Slovanského ústavu. Svazek II, Za rok 1929. – V Praze: Slovanský ústav, 1930. – S. 7–8, 63, 93; *Vavřínek V.* Životní pouť spoluzakladatele Slovanského ústavu. – S. 13; *Vavřínek V.* František Dvorník. – S. 5.

¹⁷ *Dvorník Fr.* Život svätého Václava. – Praha: Výbor jubilejních osláv, 1929 (Štát. tlačiareň). – 83 s.; *Němec L.* František Dvorník a unionistické úsilí // Ročenka občanského sdružení Matice velehradská 2012 / Ed. P. Hudec. – Velehrad: Matice velehradská, 2013. – S. 60; *Vavřínek V.* František Dvorník. – S. 5.

¹⁸ *Novotný G.* Op. cit. – S. 453.

¹⁹ *Dvorník F.* Les légendes de Constantin et de Méthode vues de Byzance. –

до вивчення життій. Він аналізував це джерело не з точки зору їх важливості для Моравії, де проводили свою подвижницьку діяльність апостоли слов'ян, а з позицій візантійської агіографії, позаяк задум щодо організації їхньої місії виник саме в Константинополі. Учений довів, що життя можуть бути пам'ятками не лише слов'янської, але й візантійської літератури. Крім того, Ф. Дворнік відновив достовірність двох давніх літературних списків, написаних слов'янською мовою²⁰. Монографію було сприйнято із захопленням багатьма істориками. Вона по суті стала його габілітаційною працею на здобуття наукового звання професора та отримання посади завідувача кафедри церковної історії Карлового університету²¹.

Учений успішно поєднував наукову діяльність із адміністративною роботою, адже упродовж 1935–1936 навчального року був деканом Католицького факультету Карлового університету у Празі²². Істотні зміни в його житті настали 1938 року: в березні Ф. Дворніка було обрано членом Чеської академії наук і мистецтв, що свідчило про визнання на батьківщині його здобутків у галузі візантиністики і славістики. Слід відзначити, що на той час він уже був (з 1936 р.) іноземним членом Румунської королівської академії наук. Вчений активно працював над своєю великою монографією про Фотієву схизму, й домовився про те, що упродовж 1938–1939 навчального року його не будуть обтяжувати університетськими повинностями, аби він, працюючи у Британській бібліотеці, зміг завершити цю працю й підготувати її до друку²³. Тож про події, що спіткали Чехословаччину восени 1938 р. (Мюнхенська змова й окупація німецькими військами Судетської області), Ф. Дворнік довідався, перебуваючи в Англії.

Про повернення на батьківщину годі було й думати, і вчений вирішив застосувати свої здібності та знайти засоби до існування у Франції. Завдяки допомозі Шарля Діля (вчителя й при-

Prague, 1933. – 443 s. – (Byzantinoslavica. Tome 1).

²⁰ Шевченко І. Вк. праця. – С. VI; Морозов М. А. Франтишек Дворник: ученый и наука // Дворник Ф. Идея апостольства в Византии и легенда об апостоле Андрее / Пер. с англ. – Санкт-Петербург: ИЦ «Гуманитарная Академия», 2007. – С. 6.

²¹ Němec L. František Dvorník – mistr historické syntézy. – S. 72.

²² Vavřínek V. František Dvorník. – S. 3.

²³ Ibid. – S. 8.

ятеля Ф. Дворніка) йому було надано стипендію Шлюмберже, яка упродовж 1939–1940 навчального року передбачала читання лекцій у Коллеж де Франс (*Collège de France*). Крім того, Ф. Дворніка було запрошено викладати історію раннього християнства та Візантії у Школі вищих досліджень.

Однак на початку вересня 1939 р. Франція оголосила війну Німеччині, і невдовзі стало очевидним, що гітлерівці окупуєть країну. Лише за тиждень до того, як у червні 1940 р. німецькі війська зайняли Париж, вченому вдалося потрапити на одне з останніх суден, що відпливало до Англії. Відтак, з певними труднощами, Ф. Дворнік дістався до Лондона. Тут він не мав жодних засобів до існування, і лише завдяки підтримці друзів йому було запропоновано посаду духовного наставника в монастирі Згромадження Сестер Шкільних Нотр-Дам, який через нальоти німецької авіації на Лондон згодом було евакуйовано в район Паунд Гілл у місті Кроулі у Суссексі, що за кілька десятків кілометрів від англійської столиці.

Учений жив на фарі при Кафедральному соборі св. Юрія і був духовним наставником у згаданій чернечій обителі. Після виконання вранці своїх повинностей у монастирі Ф. Дворнік їхав до Лондона, де в Британській бібліотеці працював над англійською версією своєї книги про Фотієву схизму, яку спочатку готував до друку французькою мовою. Щоправда, в умовах війни її видання було нереальним. І тільки в 1948 р. книга Ф. Дворніка «*The Photian Schism. History and Legend*» («Фотієва схизма: історія й легенда») вийшла друком у престижному видавництві Кембриджського університету²⁴. У 2017 р. згадану працю було видано й українською мовою²⁵.

У цьому дослідженні Ф. Дворнік розвінчує традиційні уявлення про Фотія як про винуватця церковного розколу. Спираючись на широке коло джерел, учений доводить, що «Діяння» так зв. Вселенського антифотіанського собору 869–870 років було

²⁴ *Dvorník F.* The photian schism: history and legend. – Cambridge: at the University Press, 1948. – 503 s.; *Vavřínek V.* František Dvorník. – S. 10; *Novotný G.* Op. cit. – S. 453.

²⁵ *Дворник Ф.* Фотієва схизма: історія і легенда / перекл. з англ. Роман Скакун, наук. ред. Марія Горяча, передм. Іван Дацько [=Серія «Пам'ятки історично-богословської думки», вип. 4]. – Л.: Видавництво Українського католицького університету, 2017. – 548 с.

сфабриковано в Середні віки в Римі з метою очорнити Фотія. У своїй праці історик висловлює думку, що за свої заслуги перед християнством Фотій, православний святий, міг би бути канонізований і католицькою церквою²⁶.

Перебуваючи в Англії, вчений критично ставився до прорадянських тенденцій у чехословацькому уряді в екзилі, що особливо посилилися після візиту наприкінці 1943 р. президента Едварда Бенеша в СРСР, аби там зі Сталіним підписати союзний договір. У цей час Ф. Дворнік зблизився з колегами з Польського культурного ареалу в Лондоні і завдяки їхній незначній фінансовій підтримці розпочав роботу над книгою про зародження Центральної Європи. У ній вчений намагався простежити відносини між Чеським князівством Пршемисловичів, Польською державою П'ястовичів, Угорським королівством і Київською Руссю. При підготовці цієї монографії Ф. Дворнік прагнув знайти відповідь на ключове питання: чому на теренах між Візантією й Каролінзькою, а відтак – Оттонівською імперіями так і не стало єдине політичне об'єднання, яке змогло б втілити в життя культурну концепцію, окреслену Кирило-Мефодіївською місією. Займаючись поглибленим дослідженням історичних зародків Центрально-Східної Європи, Ф. Дворнік також намагався краще зрозуміти процеси, що відбувалися в цьому регіоні в сучасну йому добу. Книжка вийшла в 1949 р. під назвою «The Making of Central and Eastern Europe» («Зародження Центральної та Східної Європи», 2-ге видання 1974 р.). Її чеський переклад здійснив Петр Слунечко (*Petr Slunéčko*) аж через 50 років²⁷.

Після війни Ф. Дворнік отримав виклик з Теологічного факультету Карлового університету щодо продовження викладацької роботи, однак повертатися до Чехословаччини він не захотів. Вирішив так попри дуже хиткі перспективи свого перебування в екзилі, хоча й мав там високе наукове реноме. У 1946 р. його було удостоєно звання почесного доктора Лондонського університету. Наступного року Британська академія наук обрала Ф. Дворніка членом-кореспондентом. Учений став також почес-

²⁶ Морозов М. А. Вк. праця. – С. 8.

²⁷ *Dvornik F.* The making of central and Eastern Europe. – London: Polish research Centre, 1949. – 350 s; *Dvornik F.* Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Rimem. – Praha: Prostor, 1999. – 525 s.

ним членом Королівського історичного товариства (*Royal Historical Society*)²⁸.

У 1948 р. професор Ф. Дворнік отримав запрошення в Думбартон Оукс у США – для подальшого вивчення візантійської історії. Того ж року він почав викладати в Гарварді. Відтоді його життя й наукова кар'єра були тісно пов'язані зі США. Саме тут Ф. Дворнік продовжив студії над своїми традиційними темами. Ще в ході роботи над книжкою про Фотієву схизму, він намагався простежити розвиток відносин між Константинопольським патріархатом і Папською курією. У цьому контексті пред ним постало питання, на які ж аргументи опиралися згадані церковні інституції, висуваючи претензії на лідерство у християнському світі. Результати вивчення окресленої проблеми Ф. Дворнік виклав у ґрунтовній монографії «*The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew*» («Ідея апостольства у Візантії й переказ про апостола Андрія») ²⁹.

Робота над цією книжкою спонукала Ф. Дворніка докладно простежити процес розвитку церкви в пізній Римській імперії. Вчений, зокрема, звернув увагу на те, що в період раннього християнства в основу формування церковної організації було покладено не апостольську традицію, а політичну структуру Римської імперії. Таку форму церковного устрою запровадили самі ж апостоли, які з практичною метою були змушені пристосовувати засновані ними церковні громади до існуючих реалій. Вони розпочинали свою проповідь у столицях, або ж у великих містах римських провінцій, позаяк там існували численні єврейські спільноти, і вже звідти християнство поширювалося на регіони. Тобто діяв принцип адаптації церковної організації до адміністративного поділу Римської імперії.

Чільне ж становище єпископів Риму впливало з того, що це місто було столицею імперії. Лише в IV ст. римські єпископи стали мотивувати свої претензії на примат у церкві тим, що саме

²⁸ *Němec L.* František Dvorník – mistr historické syntézy. – С. 73; *Vavřínek V.* František Dvorník. – S. 11.

²⁹ *Dvornik F.* The Idea of Apostolicity in Byzantium and the Legend of the Apostle Andrew. – Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press, 1958. – 342 с. Російський переклад: *Дворник Ф.* Идея апостольства в Византии и легенда об апостоле Андрее / [пер. с англ.: А. А. Зверев]. – Санкт-Петербург: Гуманитарная акад., 2007. – 377 с. – (Via sacra).

вони є безпосередніми наступниками апостола Петра. Єпископи ж Константинополя з часу Другого Вселенського собору (381 р.) стали претендувати на наступну після римських єпископів (першу на Сході) сходинку в церковній ієрархії, покликаючись на те, що саме до цього міста було перенесено резиденцію імператорів. І лише в VII ст. зародився переказ про те, що на тих землях, де згодом постав Константинополь, колись проповідував апостол Андрій, який заснував тут єпископство. А в X ст. цей переказ став набувати ще й політичного відтінку. У 1960 р. за книжку «Ідея апостольства у Візантії й переказ про апостола Андрія», яку високо оцінили фахівці з проблем середньовічної історії, Американська академія медієвістики нагородила Ф. Дворніка медаллю Гескінса (*Haskins medaile*)³⁰.

Свої висновки з окресленої проблематики Ф. Дворнік згодом виклав у стислій формі в книжці «Byzance et la primauté romaine» («Візантія і Римська першість»)³¹, яку було перекладено німецькою, англійською, іспанською, польською і навіть російською мовами. Трьома роками раніше він видав монографію про історію Вселенських соборів. Це дослідження було саме на часі, позаяк узріло світ у період підготовки до Другого ватиканського собору, і погляди Ф. Дворніка, які не поділяло чимало церковних ієрархів, набували актуальності й популярності. На його праці звернув увагу папа Йоанн XXIII (1958–1963), який знав Ф. Дворніка особисто: у 1929 р., тобто ще до свого обрання на Апостольський престол, він кілька разів зустрічався з ученим у Празі. Влітку 1961 р., коли Ф. Дворнік працював у Ватиканській бібліотеці, Йоанн XXIII запросив його на особисту аудієнцію й іменував почесним папським прелатом із титулом «монсеньйор».

Наукові здобутки Ф. Дворніка було належно поціновано не лише європейською, але й американською академічною спільнотою. У 1952 р. вченого було обрано членом Американської академії мистецтв і наук з центром у Бостоні та членом-кореспондентом Американської академії медієвістики. Відтак Коледж св. Прокопа в Лілі (нині – Бенедиктинський університет, штат Іллінойс) удостоїв його звання почесного доктора з гуманітар-

³⁰ Němec L. František Dvorník – mistr historické syntézy. – S. 74.

³¹ Dvornik F. Byzance et la Primauté romaine. – Paris: Les Éditions du Cerf, 1964. – 160 p. (Unam Sanctam; No 49).

них наук. Ученого було також обрано заступником голови Американської католицької історичної асоціації³².

Професор Ф. Дворнік заслужено здобув славу одного з провідних учених у галузі візантиністики і славістики. Набуті знання і досвід він активно використовував і в освітньому процесі. У 1951 і 1956 роках Ф. Дворнік читав лекції з історії слов'ян у Кембриджі. На основі ж гарвардських лекцій було підготовлено два томи його фундаментальної праці про слов'ян – «Слов'яни: їх давня історія й цивілізація»³³ та «Слов'яни в європейській історії й цивілізації»³⁴, які стали улюбленими підручниками в американських університетах. У 1962 р. за книжку «Слов'яни в європейській історії й цивілізації» Ф. Дворнік отримав премію Джона Гілмері Ші (*The John Gilmary Shea Prize*) від Американської католицької історичної асоціації. Цю книжку було також перекладено французькою, італійською, російською та українською мовами³⁵. Не полишав Ф. Дворнік і дослідницьких студій: у 1966 році з-під його пера вийшла, зокрема, ґрунтовна монографія «Рання християнська і візантійська політична філософія»³⁶.

Наполеглива праця принесла Ф. Дворнікові всесвітнє визнання, тоді як на батьківщині, в прокомуністичній Чехословаччині, він отримав статус *persona non grata*. У 1963 р. в Чехословаччині було організовано низку заходів з приводу тисячолітньої річниці місії свв. Кирила і Мефодія у Великій Моравії. З нагоди цієї події чехословацька Академія наук підготувала монументальну виставку археологічних знахідок, виявлених на тери-

³² *Němec L. František Dvorník – mistr historické syntézy. – С. 75; Vavřínek V. František Dvorník. – S. 15.*

³³ *Dvornik F. The Slavs, Their Early History and Civilisation. – Boston: American Academy of Arts and Sciences, 1956. – 394 p. – (Survey of Slavic Civilization; Vol. II).*

³⁴ *Dvornik F. The Slavs in European History and Civilization. – New Brunswick, New Jersey: Rutgers University Press, 1962. – XXVIII, 688 p.*

³⁵ *Němec L. František Dvorník – mistr historické syntézy. – S. 74–75; Vavřínek V. František Dvorník. – S. 15; Дворнік Ф. Слов'яни в європейській історії та цивілізації / Пер. з англ. – К.: Дух і Літера, 2000. – 528 с.*

³⁶ *Dvornik F. Early christian and byzantine political philosophy: origins and background. Volume one. – Washington: Dumbarton Oaks, Center for byzantine studies, Trustees for Harvard university, 1966. – 452 s. – (Dumbarton Oaks studies; IX)*

торії колишньої Великої Моравії, а також анонсувала проведення міжнародної конференції про це державне утворення. Політична відлига, яка тоді розпочалася в країні, посприяла тому, що Ф. Дворнік як почесний гість отримав дозвіл взяти участь в урочистостях. Відвідини батьківщини спонукали його знову повернутися до проблеми місіонерської діяльності свв. Кирила й Мефодія та, з урахуванням нових (передусім археологічних) матеріалів, доповнити свої попередні студії. У результаті, у 1970 р. з'явилася праця Ф. Дворніка «Візантійські місії серед слов'ян: Святи Константин-Кирило й Мефодій». Книжка вийшла у США англійською мовою. Одночасно її було видано в Празі у чеському перекладі³⁷.

Того ж таки 1970 р. Ф. Дворнік у складі делегації США взяв участь у роботі XIII Міжнародного конгресу історичних наук, який відбувся у Москві у період з 16 по 23 серпня. На цьому форумі він репрезентував доповідь «Місії грецької і західної церков на Сході в середні віки», яку було опубліковано російською мовою окремою брошурою³⁸. Утім доповідь викликала зауваження з боку деяких радянських істориків. Зокрема, В. Пашуто та В. Новосельцев вважали, що вчений занадто ідеалізує діяльність місіонерів³⁹.

З моменту свого приїзду 1963 р. до Чехословаччини Ф. Дворнік і надалі мав можливість відвідувати батьківщину. Він регулярно проводив літні місяці в оточенні рідних у селі Хомиж, зустрічався з редакторами часопису «Byzantinoslavica», до якого знову писав статті та рецензії. Учений усіляко підтримував цей журнал, який колись допоміг заснувати, і навіть подарував редакції свою особисту бібліотеку, що містила понад 1000 цінних видань. З неймовірною жагою Ф. Дворнік їздив на місце археологічних розкопок, що проводилися біля Микульчиць та в регіоні Угер-

³⁷ *Dvornik F.* Byzantine missions among the Slavs: SS. Constantine-Cyril and Methodius. – New Brunswick; New Jersey: Rutgers University Press, 1970. – 484 p.; *Dvornik F.* Byzantské misie u Slovanů / [z anglického originálu přeložil Vladimír Vavřínek]. – Praha: Vyšehrad, 1970. – 393 s.

³⁸ *Дворник Ф.* Миссии греческой и западной церквей на Востоке в средние века. – Москва: Наука, 1970. – 21 с.

³⁹ *Сказкин С. Д.* Основные проблемы медиевистики на XIII Международном конгрессе исторических наук в Москве // Средние века. – Москва, 1971. – Вып. 34. – С. 9.

ське Градіште-Старе М'есто-Велеград, де мав можливість знайомитися з новими знахідками з доби Великоморавської держави.

У 1975 р. Ф. Дворнік вкотре приїхав у рідне село. Попри хворе серце, він хотів ще на один рік повернутися в Думартон Оукс, аби завершити рукопис нової книжки, яка мала стати продовженням його праці про ранню християнську філософію і охопити період аж до Нового часу. Однак реалізувати задумане Ф. Дворнікові не судилося, позаяк 4 листопада 1975 р. він відійшов у Вічність. Видатний учений помер в оточенні рідних, які з любов'ю опікувалися ним до останньої хвилини. Поховали Ф. Дворніка поруч з рідними на кладовищі біля костелу св. Варфоломія римсько-католицької парафії з центром у с. Білавско (*Bílavsko*), де 60 літ тому він, як щойно висвячений священник, служив свою першу святу месу⁴⁰.

У монографії Ф. Дворніка «Візантійські місії серед слов'ян: Святий Константин-Кирило й Мефодій», як і в його працях «Слов'яни, Візантія і Рим у IX столітті» та «Зародження Центральної та Східної Європи» найбільш комплексно досліджено питання християнізації слов'янських народів. Позаяк нами стисло проаналізовано його книжку «Слов'яни, Візантія і Рим у IX столітті», де йдеться про християнізацію Першого Болгарського царства і Великої Моравії, то надалі спробуємо приділити більшу увагу висвітленню Ф. Дворніком процесу поширення християнства серед східних слов'ян. При цьому будемо опиратися на його монографії «Зародження Центральної та Східної Європи» та «Візантійські місії серед слов'ян», видані в чеському перекладі.

У праці «Зародження Центральної та Східної Європи» Ф. Дворнік простежує питання християнізації східних слов'ян поступово, розглядаючи його в контексті історії Центрально-Східної Європи. Натомість у книжці «Візантійські місії серед слов'ян», яка складається з дев'яти розділів і додатків, учений дотримується дещо іншого підходу. У перших двох розділах йдеться про візантійські, римські і франкські місійні зусилля в середовищі південних слов'ян та про відносини імперії ромеїв із русичами, хозарами й арабами. Наступні п'ять розділів присвячено докладному висвітленню візантійської місії в Моравії та простежено її вплив на

⁴⁰ *Pinkava J.* Op. cit. – S. 418–419; *Vavřínek V.* František Dvorník. – S. 19–20; *Vavřínek V.* Životní pouť spoluzakladatele Slovanského ústavu. – S. 14.

Польщу й Чехію. У восьмому розділі досліджуються питання спадщини свв. Кирила й Мефодія у Хорватії, Болгарії та Сербії, а в дев'ятому – у Київській Русі.

У цьому розділі Ф. Дворнік, спираючись на джерела, доводить вірогідність проповідницького чину св. апостола Андрія у Скіфії. Учений, зокрема, відзначає, що в той час, коли св. апостол Андрій, як повідомляють окремі джерела, прибув до Дніпра і мандрував уздовж його течії, слов'ян тут ще не було. Однак деякі слов'янські племена на той час уже покинули свою прабаб'яківщину (між річками Віслою, Одрою та Бугом) і мігрували в напрямку до володінь скіфів.

Початковий етап у процесі проникнення в східнослов'янську спільноту паростків християнства Ф. Дворнік пов'язує з готами. Східні готи (остготи) могли познайомитися з християнською вірою посередництвом тих послідовників цієї релігії, яких захопили в полон у Трапезунді (десь між 256–267 роками). Готська церква, що існувала в Криму, підтримувала контакти з Палестиною і аж до 451 р. зберігала незалежність від візантійських ієрархів. Західні ж готи (вестготи) відрядили свого єпископа на перший Вселенський собор у Нікеї (325 р.), а їхній єпископ Ульфїла (311–381) переклав євангелія готською мовою. Щоправда, готи здебільшого дотримувалися еретичного вчення Арія, і лише ті з них, які проживали в Криму, визнавали ортодоксальне християнство. Але й вони послуговувалися Біблією, яку переклав Ульфїла. Завдяки св. Йоанну Золотоустому, який був Константинопольським архієпископом у 398–404 роках, Візантія могла відіграти вирішальну роль у процесі навернення у християнство народів, які проживали в Криму та Північному Причорномор'ї.

За посередництва християнізованих готів, що проживали в Криму, та візантійців, які мешкали в Херсонесі, слов'янські племена Подніпров'я, вважає Ф. Дворнік, могли отримати поверхові знання християнської релігії. Ці племена були попередниками слов'янського об'єднання, яке згодом заснувало місто Київ. Однак невдовзі хозари відрізали слов'янські племена, що жили уздовж Дніпра, від культурних християнських центрів у Криму. Потім вони поширили своє панування й на слов'янські племена Подніпров'я та взяли під контроль культурний і торговий центр, на який з часом перетворилося прибуткове місто Київ⁴¹.

⁴¹ *Dvorník F.* Byzantské misie u Slovanů. – S. 265–268.

Професор Ф. Дворнік розглядає також процес зародження Давньоруської держави та спроби її християнізації. Слід відзначити, що він приділяє увагу не лише питанню походження варягів і виникнення Київської Русі, але й відносинам Німеччини й Візантії з цією державою. Важливу роль у подальшій долі Києва відіграла група варягів на чолі з Аскольдом і Діром. Саме ці два ватажки зі своєю збройною дружиною підкорили, як пише Ф. Дворнік, слов'янські племена, що проживали у верхньому Подніпров'ї й дісталися до Києва, який тоді знаходився в руках хозарів. Слов'яни прихильно зустріли нових прибульців, позаяк ті обіцяли їм більш надійний захист від набігів номадів-кочовиків, ніж їхні попередні володарі. Так Київ, резюмує Ф. Дворнік, став центром варязького політичного утворення, яке виникло на берегах Дніпра⁴².

Учений також описує похід Аскольда на Константинополь 860 р. й наголошує, що він мав важливі наслідки як для самої Русі, так і для Візантії. Передусім візантійці, заскочені новою небезпекою, відрядили посольство до хазар, аби ті підтримали дружні стосунки та захистили свої володіння в Криму. Двома визначними членами цієї делегації були брати Константин-Кирило і Мефодій, які мали стати святими покровителями усіх слов'янських народів. З богослужбової та літературної діяльності Константина-Кирила і Мефодія русичі повинні були отримати найбільшу користь. Вирішальну роль у їхній християнізації зіграв патріарх Фотій, який завдяки своєму красномовству (про що сам твердив у 866 році) досяг у цій місії успіху. В підсумку Ф. Дворнік наголошує, що Київ офіційно став християнським, при цьому було охрещено Аскольда зі всіма його прихильниками. Для норманів і слов'ян у Києві було засновано єпископство⁴³.

На думку Ф. Дворніка, подальша історія Русі, очевидно, розвивалася б у іншому напрямку, якби в цей період християнство утрималося в Києві й звідти поширювалося б далі на Схід. Та на нещастя, перша християнізація Русі була короткочасною. Опіраючись на свідчення «Повісті минулих літ», Ф. Дворнік твердить, що близько 882 р. князь Олег «зі своїми варягами, слов'янами й фінами» вирушив у похід на південь і невдовзі постав

⁴² *Dvorník F.* Byzantské misie u Slovanů. – S. 270.

⁴³ *Dvorník F.* Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Římem. – S. 83–84; *Dvorník F.* Byzantské misie u Slovanů. – S. 270–271.

перед брамами Києва. Князь Аскольд виявився не в змозі протидіяти такому підступному вторгненню і був убитий разом зі своїми вояками, що поклало кінець християнства в Києві⁴⁴. Щоправда, праці «Візантійські місії у слов'ян» Ф. Дворнік децю по іншому трактує ці події. Він, зокрема, пише, що під час нападу князя Олега на Київ було вбито не лише Аскольда, але й Діра; русичі згодом стали шанувати Діра як мученика. Християнство ж у Києві остаточно, мабуть, не зникло⁴⁵.

Внаслідок захоплення Олегом Києва, вважає Ф. Дворнік, відбулося й об'єднання під владою одного правителя всіх варязьких поселень на слов'янських землях та зародилася держава. Утім пройшло ще кілька десятиліть, перш ніж нова імперія (слід звернути увагу на назву – “*імперія*” – Авт.) стала на ноги. Нормани і слов'яни злилися в один народ. У 911 р. нова держава вперше здобула міжнародне визнання, коли візантійський володар Лев VI уклав з Олегом торговельну угоду. Візантійці усвідомлювали, що не зможуть змінити ситуацію, що склалася в Києві. Хоча вони й жалкували про знищення новими правителями першої руської християнської спільноти, вдалися до методу повільної миролюбної інфільтрації. Через спробу князя Ігоря здобути 941 р. Константинополь, виникла традиція більш тісних взаємних зв'язків між обома країнами. Зазнавши поразки, князь Ігор у 944 р. відновив договір 911 року⁴⁶.

Закономірно, твердить Ф. Дворнік, що приятельські контакти між Руссю та Візантією уможливили поширення християнства. Руські купці мали в Константинополі біля храму Діви Марії (Матері Божої) свій власний квартал, а в Києві, як випливає з повідомлення «Повісті минулих літ» від 944 р., існував храм св. Іллі, де русичі-християни торговельний договір з Візантією скріпили клятвою. Значення цієї київської християнської спільноти, підсумовує вчений, проявилось тоді, коли під час повстання древлян було вбито князя Ігоря і владу перебрала його дружина Ольга (Гелга)⁴⁷.

⁴⁴ *Dvorník F.* Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Řimem. – S. 84.

⁴⁵ *Dvorník F.* Byzantské misie u Slovanů. – S. 271.

⁴⁶ *Dvorník F.* Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Řimem. – S. 84–85.

⁴⁷ *Ibid.* – S. 85.

Стисло розглянувши основні досягнення державницької діяльності Ольги, яка княжила зі своїм сином Святославом і в Києві, і в Новгороді, вчений переходить до висвітлення дискусійних питань щодо її християнізації. Передусім, відзначає Ф. Дворнік, ведуться суперечки про місце хрещення княгині: Київ чи Константинополь. При побіжному вивченні окресленої проблеми, найбільш імовірно, це могло статися саме в Києві. Адже тут, біля храму св. Іллі, проживала велика християнська спільнота, яка постала на підмурівках першого такого об'єднання, заснованого за правління Аскольда і Діра грецькими місіонерами, і яка розвивала торговельні контакти з Візантиєю. Тож близько 955 р. християнські впливи в Києві могли бути досить потужними і спонукати Ольгу до хрещення ще перед тим, як вирушити до Константинополя.

Однак імператор Константин Багрянородний, який у своїй «Книзі церемоній» детально описує перебування княгині Ольги в Константинополі, при цьому зовсім не згадує про її хрещення. Розбіжності також існують, наголошує Ф. Дворнік, і щодо дати цієї події. Джерела, зокрема «Повість минулих літ» і панегірик «Пам'ять і похвала князю Володимирові...», написаний давньоруським ченцем Яковом Мніхом, датують Ольжино хрещення 955 роком, тобто за два роки до її поїздки до Константинополя.

З іншого боку, наголошує Ф. Дворнік, давня руська традиція, уособлена «Повістю минулих літ» і панегіриком Якова Мніха, а також підсилена візантійською хронікою, яку написав Георгій Кедрин (Кедрен), доводить, що хрещення Ольги відбулося в Константинополі. Прихильником саме такого твердження виступає і Ф. Дворнік. Прибічники ж київської теорії його відкидають і вважають вигадками греків. Факт замовчування цієї події Константином Багрянородним Ф. Дворнік пояснює тим, що цей імператор-письменник описував лише такі церемонії, які відбувалися досить часто, до яких належав, наприклад, і прийом руської княгині та влаштований на її честь бенкет, аніж якісь виняткові події, як-от хрещення Ольги⁴⁸.

Можна зробити висновок, резюмує Ф. Дворнік, що Ольгу було охрещено 957 р. в Константинополі. Її подорож до Константино-

⁴⁸ *Dvornik F. Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Rimem.* – S. 86.

поля і прийняття імені Гелена, як звали дружину Константина Багрянородного, свідчить, що її навернення було справою візантійських місіонерів, які в Києві опікувалися храмом св. Іллі. Священник, який супроводжував княгиню під час подорожі, теж був греком⁴⁹.

Заслуговує на увагу і розгляд Ф. Дворніком питання щодо прагнення Ольги нав'язати співпрацю з Німеччиною. Причини такого кроку княгині Ф. Дворнік трактує досить оригінально. Він, зокрема, пише, що візит Ольги до Константинополя та прийняття нею християнства викликали побоювання в середовищі деяких авторитетних київських варягів з приводу ймовірності переважання на Русі візантійського політичного впливу. Намагаючись розвіяти їхній страх і зробити християнство привабливим і для цих варягів, Ольга й відрядила до німецького володаря Оттона I посольство з проханням направити до Києва єпископа. Тут уперше маємо можливість переконатися, наголошує Ф. Дворнік, наскільки притягальним для Київської держави був латинський Захід. Саме звідси бере свій відлік тривала осциляція (коливання) між Сходом і Заходом, така характерна для Київської Русі.

Цілком можливо, припускає Ф. Дворнік, що деякі київські варяги знали про західний обряд християнства. Два єпископи дієцезії Гамбург-Бремен – св. Ансгар (пом. 865 р.) і св. Унні (пом. 936 р.) – проводили активну місіонерську діяльність в Данії та Швеції, зокрема в регіоні Рослаген. Численні варяги походили саме з цієї частини Швеції й саме вони могли запропонувати Ользі нав'язати контакти з Оттоном I та запобігти тому, щоб візантійці здобули в Києві занадто сильний вплив⁵⁰.

На прохання княгині Ольги німецький володар відрядив до Києва Лібутія з Майнца, однак той, невдовзі після свого висвячення в єпископський сан, помер. Його наступник, єпископ Адальберт, зміг вирушити на Русь аж восени 961 р., невдовзі після того, як княгиня була змушена передати владу своєму синові Святославі й перебратися до Вишгорода, аби провести там решту життя в мирі й молитві. Князь Святослав відкинув

⁴⁹ *Dvorník F. Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Římem. – S. 86.*

⁵⁰ *Dvorník F. Byzantské misie u Slovanů. – S. 272.*

християнство як східного, так і західного обряду. Він був справжнім вікінгом як за вдачею, так і за способом життя. Налаштований проти спроб матері утвердити християнство, Святослав, як і його ратна дружина, що складалася зі скандинавських воєнків, переймався лише війною, плюндруванням та авантюрами. Тож німецький єпископ прибув із великим запізненням, а коли не побачив жодних можливостей для здійснення своєї місії, покинув Київ⁵¹.

Отже, Ф. Дворнік акцентує на тому, що княгиня Ольга прагнула не допустити посилення візантійського впливу й задля цього намагалася налагодити зв'язки з Німеччиною як форпостом західного християнства. Адже в X ст. в Київській Русі, доводить учений, не було сильних упереджених антиримських проявів. Водночас він звертає увагу й на те, що Оттон I, очевидно, міг і знати про реальний стан речей на Русі. Він уважно стежив за подіями у Прибалтиці і часто контактував з данцями. Німецький правитель прагнув поширити владу на слов'янські землі і, можливо, ініціатива Русі мала якийсь стосунок щодо кінцевої реалізації його плану. Посольство княгині Ольги могло викликати в Оттона відчуття, що його східний проект вдасться втілити в життя раніше, ніж це припускали окремі особи із середовища його скептично налаштованих радників. Проте і проект Оттона I, і плани княгині Ольги зазнали краху на самому початку⁵².

Процес хрещення князем Володимиром Русі Ф. Дворнік висвітлює за літописним рядком «Повісті минулих літ». Заслужують на увагу міркування Ф. Дворніка з приводу посольства, яке прибуло до Києва з Рима після прийняття Володимиром християнства. Про це посольство повідомляє літописець Нестор. Опіраючись на його свідчення, деякі історики стверджують, що саме Рим відіграв провідну роль у процесі створення нової київської церкви. Однак Ф. Дворнік вважає, що така теорія є безпідставною. Князь Володимир прийняв посольство з Рима, яке, однак, відрядив не папа, а двоюрідна сестра його нової дружини Анни — імператриця Теофано, вдова Оттона II. Вона була сестрою васи-

⁵¹ *Dvorník F. Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Řimem.* — S. 87–88; *Dvorník F. Byzantské misie u Slovanů.* — S. 273.

⁵² *Dvorník F. Zrod středni a vychodni Evropy. Mezi Byzanci a Řimem.* — S. 87–88.

левса Василія II, тож шлюб із варваром не приніс їй радості. Імператриця Теофано із симпатією ставилася до своєї родички Анни, позаяк свого часу (так само – з політичних мотивів) була змушена вийти заміж за варвара – сина імператора Оттона I. Тому й надіслала Анні моці деяких святих та написала кілька слів утіхи. На той час Теофано перебувала зі своїм сином, імператором Оттоном III, у Римі. Якщо папа й мав якийсь стосунок до посольства, підсумовує вчений, то хіба такий, що надіслав Анні та її чоловікові своє благословіння⁵³.

Отже, вивчення процесу християнізації слов'янських народів стало одним із пріоритетних напрямків у наукових студіях Ф. Дворніка. Найбільш докладно вчений висвітлив перебіг місії святих Кирила і Мефодія у Великоморавській державі, а також розглянув перипетії, пов'язані з поширенням християнства на тих слов'янських землях, які в другій половині IX ст. перебували під обоюстороннім впливом Константинопольського патріархату та папського Риму, особливо Першого Болгарського царства. Заслужовує на увагу той факт, що Ф. Дворнік дослідив також паралельний перебіг подій на теренах сучасної України: подвижницький чин св. апостола Андрія, Аскольдове хрещення, діяльність княгині Ольги та князя Володимира Великого, спрямовану на утвердження християнства у Київській державі.

Ihor LIKHTEI

CLARIFICATION OF THE CHRISTIANIZATION PROCESS OF SLAVIC PEOPLES IN THE SCIENTIFIC WORK BY FRANCIS DVORNIK

The article considers the Christianization process of Slavic peoples in the scientific work of the famous Czech Byzantine scholar František Dvorník. This problem is one of the leading in the considerable legacy of the scientist. F. Dvorník covered in more details the course of the Christian mission of Saints Cyril and Methodius in the Great Moravian State. In this context, the researcher also traces the spread of Christianity in those Slavic lands, which at that time were under the mutual influence of the Patriarchate of Constantinople and papal Rome. It is noteworthy that F. Dvorník also clarified the parallel course

⁵³ *Dvorník F.* Byzantské misie u Slovanů. – S. 275.

of events on the territory of present Ukraine. He, in particular, expressed interesting views on the ascetic rank of the St. Apostle Andrew, Askold's baptism, the activities of Princess Olga and Prince Volodymyr the Great, aimed at the establishment of Christianity in the Kyiv state.

Keywords: *Francis Dvornik, Sts. Cyril and Methodius, Byzantine Empire, Great Moravia, the First Bulgarian Kingdom, Kyiv Rus, Slavic peoples.*